

ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ПІДЛІТКАМИ – ПРЕДСТАВНИКАМИ СІМЕЙ З РІЗНИМИ СТИЛЯМИ ВИХОВАННЯ

У статті представлені результати теоретико-емпіричного дослідження переживання самотності підлітками у співвідношенні зі стилями сімейного виховання. Показано роль стилю сімейного виховання як однієї з важливіших соціально-психологічних детермінант переживання самотності в підлітковому віці.

Ключові слова: переживання самотності, стиль сімейного виховання.

Актуальність дослідження обумовлена кількома причинами. По-перше, соціально-економічні та ідеологічні процеси, що відбуваються у нашому суспільстві на протязі останніх десятиліть, загострили питання адаптації особистості до нових умов, її самореалізації та практичного виживання у складному світі. По-друге, не зважаючи на те, що проблема самотності привертала та привертає увагу багатьох зарубіжних (Р.Вейс, Т.БДжонсон і У.А.Садлер, К.І.Кутрон, А. Маслоу, Л.Е.Пепло, К.Роджерс, Х.С.Салліван, М.Е. Селігмана З.Фрейд, Е.Фромм, К.Хорні, Е.Еріксон, К.Г.Юнг та ін.) та вітчизняних (Л.М. Галігузова, О.Б. Долгінова, І.С.Кон, С.В. Кривцова, В.Г.Казанська, Ж.В.Пузанова, С.С.Рогова, О.В.Неумова, Ю.М. Орлов, І.М. Слободчиков, О.Т.Соколова, Г.Р. Шагівалєєва та ін.) психологів, у сучасній науці відсутнє цілісне уявлення про феномен самотності та вікові закономірності його проживання та переживання, не повністю розкриті соціально-психологічні причини виникнення самотності взагалі, та в підлітковому віці зокрема. Ураховуючи те, що підлітковий вік має принципове значення для розвитку особистості в цілому, є сензитивним в плані соціалізації, проблема переживання самотності підлітками вимагає особливої уваги.

У сучасній психологічній літературі відсутнє єдине розуміння сутності самотності та її проявів. Більшість дослідники розрізняють та описують основні аспекти самотності – об'єктивний та суб'єктивний. Об'єктивний аспект самотності – це ті умови, що сприяють самотності. Суб'єктивна сторона самотності (або - власне самотність) – це переживання особистістю, обумовлене деформацією її зв'язків з різними аспектами дійсності, відносно незалежне від об'єктивних умов і таке, що має як позитивний, так і негативний потенціал [6,7].

Показано, що переживання стану самотності вперше та у найбільш загостреній формі проявляється у підлітковому та юнацькому віці. Ці вікові періоди стають індикатором всіх попередніх зв'язків особистості. У цей час відбувається пошук власної ідентичності і зв'язків з навколишнім світом.

Причинами, що призводять до виникнення самотності в підлітків, можна назвати наявність конфліктних взаємин з оточуючими та глибокі емоційні переживання як головні ознаки кризи дорослішання (Л.С. Виготський) [1]; вузькість соціальних контактів та відсутність діяльності компенсаторного характеру, що суб'єктивно проявляється як стан незадоволеності, нудьги, туги, пошуків себе, брак соціальних контактів, переважання індивідуалізації, персоналізації понад адаптацію [6].

Переживання самотності підлітками супроводжується розвитком ряду особистісних новоутворень і є обов'язковою складовою комплексу психоемоційних реакцій в ситуаціях конфлікту; у ряді особистісних процесів самотність виступає психологічним стабілізатором або дестабілізатором емоційних реакцій та ін.. Завдяки самотності підліток вчиться бути незалежним від постійного соціального підкріплення.

У той же час самотність утруднює спілкування, перешкоджає встановленню інтимно-особистісних взаємин, заважає повноцінними довірливим контактам, формує негативний тип самосприйняття та призводить до відчуття психічного надриву, душевного нездоров'я. Відчуття самотності у підлітків часто супроводжується почуттям власної нікчемності, некомпетентності, непотрібності, засмученістю, невпевненістю в собі, низьким рівнем самоповаги, схильністю до психічної ізоляції, відходу від дійсності у світ мрій, часто недобровільному, появою почуття, що тебе ніхто не розуміє, підвищеною конфліктністю [6].

Стиль сімейного виховання традиційно в психологічній літературі розглядається як найважливіший елемент індивідуального середовища дитини. Під стилем сімейного виховання розуміється багатовимірне утворення, яке включає ставлення батьків до дитини та переживання цього ставлення (емоційний компонент), особливості сприймання та розуміння характеру дитини, її вчинків (когнітивний компонент), поведінкові стереотипи, які практикуються стосовно дитини (поведінковий компонент). Найбільш повно характеристика стилів сімейного виховання представлена "поблажливою гіперпротекцією", "домінуючою гіперпротекцією", "жорстоким поведінням", "емоційним відторгненням", "підвищеною моральною відповідальністю", "гіпопротекцією" [2, 3].

Як один з важливіших параметрів індивідуального середовища дитини стиль сімейного виховання впливає на розвиток особистості дитини, зокрема, виникнення та закріплення суб'єктивного відчуття самотності в підлітків.

Дослідження переживання самотності підлітками із сімей з різними стилями виховання проводилося на базі школи №27 м. Одеси. Групу досліджуваних склали учні 9-11 класів. Усього в дослідженні брали участь 65 підлітків у віці 14-17 років. Вибірка орієнтована на другу фазу підліткового віку за міжнародною класифікацією – 14 - 18 років. Збір та первинна обробка даних проведені слушачем відділення перепідготовки кадрів Н.М. Літнівською.

Конкретними психодіагностичними методиками були відібрані: Шкала самотності "UCLA" Д. Рассела, Л. Пепло, М. Фергюсона; методика "Батьків оцінюють діти" (РОД), модифікація опитувальника "Аналіз сімейних взаємин" (АСВ), що виконана І.А. Фурмановим і А.А. Алад'їним (І.А. Фурманов, А.А. Алад'їн, Н.В. Фурманова, 1999) [4].

Шкала самотності "UCLA" Д. Рассела, Л. Пепло, М. Фергюсона є найбільш поширеною системою вимірювання самотності. Дана методика призначена для дослідження рівня суб'єктивного відчуття людиною своєї самотності.

Методика "Батьків оцінюють діти" (РОД) (модифікація опитувальника "Аналіз сімейного виховання" (АСВ), Е.Г.Ейдемільера, В.В.Юстицькіса, виконана І.А. Фурановим і А.А.Алад'їним) дозволяє визначити уявлення дитини про стиль сімейного виховання. Методика діагностує порушення сімейного виховання та їх причини за наступними шкалами: гіперпротекція (Г+), гіпопротекція (Г-), поблажливості (У+), ігнорування потреб дитини (У-), надмірність вимог-обов'язків (Т+), недостатність вимог-обов'язків дитини (Т-), надмірність вимог-заборон (З+), недостатність вимог-заборон дитини (З), надмірність санкцій (С+), мінімальність санкцій (С-), нестійкість стилю виховання (Н), розширення сфери батьківських почуттів (РРЧ), перевага дитячих якостей (ПДК), виховна невпевненість батьків (ВН), фобія втрати дитини (ФУ), нерозвиненість батьківських почуттів (НРЧ), проєкція на дитину власних небажаних якостей (ПНК), винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання (ВК).

За досягнення порогових значень за певними шкалами діагностується один з наступних стилів негармонійного виховання: *поблажлива гіперпротекція; домінуюча гіперпротекція; підвищена моральна відповідальність; емоційне відторгнення; жорстоке поведіння з дитиною; гіпопротекція.*

Для дослідження характеру взаємозв'язку між показниками суб'єктивного відчуття самотності підлітків та показниками стилів сімейного виховання був проведений кореляційний аналіз.

Отримані в ході кореляційного аналізу результати свідчать про те, що показники суб'єктивного відчуття самотності підлітків закономірно взаємозв'язані з більшістю показників негармонійних стилів сімейного виховання. Так, виявлені додатні значущі зв'язки між показниками самотності та такими показниками стилів сімейного виховання як *поблажливості (У+), недостатність вимог-обов'язків (Т-), надмірність вимог-заборон (Т+), нестійкість стилів виховання (Н), виховна невпевненість батьків (ВН), фобія втрати дитини (ФУ), нерозвиненість батьківських почуттів (НРЧ), проєкція власних небажаних якостей на підлітка (ПНЯ), винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання (ВК)* ($p < 0,01$). Також виявлені додатні значущі зв'язки між показниками стилів сімейного виховання *гіперпротекція (Г+), гіпопротекція (Г-), розширення батьківських почуттів (РБП), перевага дитячих якостей (ПДЯ)* і показниками рівня суб'єктивного відчуття самотності ($p < 0,05$).

У результаті якісного аналізу було встановлено три рівні переживання самотності у вибірці досліджуваних підлітків: високий, середній та низький.

Високий рівень переживання самотності виявили 4,6% досліджуваних; середній рівень - 92,3%, низький рівень переживання самотності продемонстрували 3,1%. Для першої групи підлітків характерне постійне та гостре переживання самотності. Їх стан можна назвати критичним. Друга група підлітків відчуває стан самотності, який виникає часто. Таких підлітків переважна більшість серед досліджуваних. Для третьої групи підлітків властивий стан самотності, що виникає періодично. Такий рівень переживання самотності дослідники вважають адаптивним.

Наступним завданням емпіричної частини нашого дослідження було вивчення стилів сімейного виховання в сім'ях досліджуваних підлітків.

Аналіз отриманих даних дозволив виявити п'ять груп підлітків - представників сімей з негармонійними стилями виховання, а саме: 1) група підлітків із сімей зі стилем виховання "поблажлива гіперпротекція"; 2) група підлітків із сімей зі стилем виховання "домінуюча гіперпротекція"; 3) група підлітків із сімей зі стилем виховання "емоційне відторгнення"; 4) група підлітків із сімей зі стилем виховання "підвищена моральна відповідальність"; 5) група підлітків із сімей зі стилем виховання "гіпопротекція".

Порівняння даних груп здійснювалось за показником рівня суб'єктивного відчуття самотності, отриманим за методикою Д.Рассела-М.Фергюсона. Порівнювались середні значення показників самотності кожної групи, виражені в процентіях. Результати порівняння представлені на рисунку.

Як видно з рисунку, середні показники переживання самотності груп досліджуваних підлітків розподілилися таким чином:

- середні показники переживання самотності в групі підлітків із сімей зі стилем виховання "поблажлива гіперпротекція" (ПГ) складають 46 процентілей;

- середні показники переживання самотності в групі підлітків із сімей зі стилем виховання "домінуюча гіперпротекція" (ДГ) складають 43 проценти;
- середні показники переживання самотності в групі підлітків із сімей зі стилем виховання "емоційне відторгнення" (ЕВ) - 45 проценти;
- середні показники переживання самотності в групі підлітків із сімей зі стилем виховання "підвищена моральна відповідальність" (ПМВ) складають найменший результат у вибірці – 25 проценти;
- середні показники групи підлітків із сімей зі стилем виховання "гіпопротекція" (Г) складають найбільший результат у вибірці – 51 проценти.

Рівень суб'єктивного відчуття самотності у підлітків із сімей зі стилем виховання "підвищена моральна відповідальність" значуще відрізняється від рівня відчуття самотності у підлітків з сімей зі стилем виховання "поблажлива гіперпротекція", "домінуюча гіперпротекція", "емоційне відторгнення" та "гіпопротекція". Рівень переживання самотності у даній групі нижче, чим у порівнюваних групах. Наявність відмінностей підтверджується статистично (за t-критерієм Ст'юдента для незалежних вибірок).

Якісний аналіз отриманих даних, літературних джерел [2, 5, 6, 7 та ін.] та інтерпретації авторів опитувальників дозволили нам описати особливості переживання самотності підлітками – представниками сімей з різними стилями виховання.

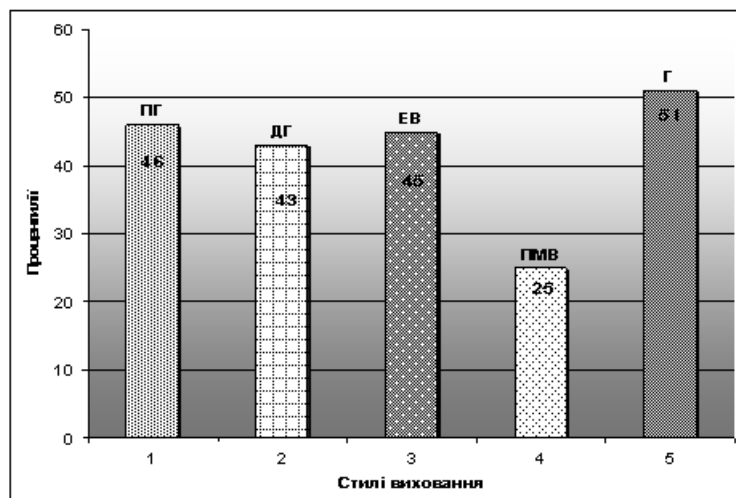


Рис. Середні значення показників самотності в підлітків – представників сімей з різними стилями виховання

Група підлітків із сімей зі стилем виховання "поблажлива гіперпротекція" демонструє середній рівень переживання самотності, тобто переживання самотності в них виникає часто. У таких сім'ях підліток знаходиться в центрі уваги, батьки прагнуть до максимального задоволення його потреб. Однак, у батьків цих підлітків безліч власних внутрішніх проблем, які виникають переважно на підставі особистих трагедій та комплексів. З підлітком батьки, як і у дитинстві, не розлучаються, опікують його не тільки зовні, а й намагаються заволодіти його душевними переживаннями. Такий підліток не може сам побудувати позитивні взаємини. Він пасивний, вимушено лояльний, інфантильний за своїми соціальними реакціями, й на цю його особливість реагують ровесники, даючи йому дитячі прізвиська типу "Матусин син" та т.п. Таким чином, стиль виховання "поблажлива гіперпротекція" обмежує підлітка в розвитку, перешкоджаючи задоволенню провідних потреб даного віку, й у першу чергу, – потреби у спілкуванні та прийнятті ровесниками, виступаючи одним з чинників, що викликає та підтримує переживання самотності підлітком.

Середній рівень самотності демонструють також підлітки із сімей з таким стилем виховання як "емоційне відторгнення". Цей стиль виховання поєднує в собі знижену протекцію та ігнорування потреб дитини й нерідко супроводжується жорстоким поведінням з нею. Батьки, як і в дитинстві, мало цікавляться підлітком, уникають спілкування з ним та тримаються від нього на відстані. У крайньому варіанті – це виховання за типом "Попелюшки". Дослідники (А.Є.Личко, Е.Г.Ейдемиллер та ін.) [3, 4] відмічають, що в основі емоційного відторгнення лежить свідоме, а частіше неусвідомлене отождолення дитини з певними негативними моментами в житті батьків, які встановлюють велику дистанцію у взаєминах з нею. Відчужені батьки вже зробили свій внесок у розвиток своєї дитини: він або теж став носієм відчуженої форми поведінки та володарем відчуженої душі, або у нього склався комплекс власної неповноцінності. У взаємодії з іншими людьми переважають нігілістична реакція, агресія або неадекватна лояльність, пасивний стиль поведінки. Усі ці тенденції розвитку характеру підтримують переживання самотності підлітком.

Третя група – підлітки із сімей з "домінуючою гіперпротекцією". У таких сім'ях дитина також знаходиться в центрі уваги батьків, які віддають їй багато сил та часу, проте водночас позбавляють її самостійності, висуваючи численні обмеження та заборони. В авторитарній сім'ї підліток також самотний, нещасливий та невпевнений у собі. Однак тенденція розвитку його характеру вже вирисовується. Він стає носієм авторитарного способу взаємодії з іншими людьми, або, навпаки, демонструє принижено неадекватну лояльність, пасивність, за якою стоїть висока невротизація невпевненого в собі підлітка.

Деяко підвищений рівень самотності продемонстрували підлітки з сімей з таким стилем негармонійного виховання як "гіпопротекція" (гіпоопіка, безнаглядність). У таких сім'ях підлітки представлені самі собі, батьки не цікавляться ними, не контролюють них. У такій сім'ї продовжує панувати принцип всездозволеності: підліток вже давно "сів на голову" батькам та маніпулює ними. Егоїзм та супутня йому конфліктність – основні характеристики підлітків з таких сімей. Такий підліток не засвоює позитивні форми спілкування: адекватна лояльність їм невідома. Вони спираються на ті способи впливу на інших, які успішно підкріплювали їх егоїзм всі роки життя у сім'ї, – на агресію, яка виражається в необумовленій, нетерпимій вимогливості ("Я так хочу!", "Я сказав!") та нігілізм. Такий стиль виховання робить підлітка неспроможним у реальних взаєминах з іншими, що в свою чергу підтримує переживання самотності підлітком.

Найменший рівень переживання самотності виявили підлітки із сімей зі стилем виховання "підвищена моральна відповідальність", що, можливо, можна пояснити найбільшою включеністю цих підлітків у життя та проблеми сім'ї, їх прив'язаністю до батьків, не дивлячись на те, що батьки, які демонструють подібний стиль виховання, як правило не орієнтуються на суттєві потреби дитини, а виходять з власних нереалізованих амбіцій, чи перекладають на дитину відповідальність за події в родині, яка значно перебільшує її психологічні та фізичні можливості.

Таким чином встановлено, що всі виявлені негармонійні стилі виховання певним чином підтримують переживання самотності підлітками. Причому, стиль сімейного виховання вчиняє як прямий вплив на переживання самотності підлітками, фруструючи ти чи інші їх потреби (наприклад, потребу в аффіліації), так і опосередкований – через трансляцію неадаптивних моделей поведінки, які підліток використовує у позасімейних ситуаціях, що призводить до неможливості повноцінно задовольнити одну з провідних потреб підліткового віку – потребу в інтимному спілкуванні з ровесниками, до складних взаємин з ними, і, як наслідок, посилення переживання самотності.

Виключення складає стиль виховання "підвищена моральна відповідальність", оскільки саме цей стиль надає підліткові можливість побудувати реальний захист від самотності – зі своєї небайдужості до близьких (Дж. Фаулз).

Надалі передбачається детальніше вивчити механізм виникнення самотності в підлітковому віці, а також розробити програму психологічної підтримки підлітків, які переживають самотність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л.С. Психология развития человека / Лев Семенович Выготский. – М.: Смысл; Эксмо, 2004. – 1136с.
2. Кошляк И.Г. Специфика стилей воспитания в семьях подростков с разными типами эмоциональности / Ирина Григорьевна Кошляк // Наука і освіта. – 2006. - № 5-6. – С.43-46.
3. Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков / Андрей Евгеньевич Личко. – М.: АПРЕЛЬ - ПРЕСС, ЭКСМО – Пресс, 1999. – 416с.
4. Олифирова Н.И. Психология семейных кризисов / Олифирова Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Велента Т.Ф. – СПб.: Речь, 2006. – 360 с.
5. Подросток на перекрестке эпох. Проблемы и перспективы социально - психологической адаптации подростков / [Достанова М.Р., Кнорре Е.Б.,

Климова Е.А., Кукушкин Е.Б., Кривцова С.В., Махортова Г.Х. и др.]; под ред. С.В.Кривцовой. - М.: Генезис, 1997. –288 с.

6. *Рогова Е.Е.* Переживание одиночества подростками с разной социальной направленностью / Евгения Евгеньевна Рогова // Вопросы психологии. – 2007. – С. 39-46.

7. *Слободчиков И.М.* Современные исследования переживания одиночества / И.М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. – 2007. – №3. – С. 27 – 35.

Подано до редакції 15.06.2010
